

СТАРИННА ДОМАШНА ЛЕКСИКА ОТ ЗАПАДНОРУПСКИ ГОВОР, РЕГИСТРИРАНА В ТЪРЛИСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ

Тенчо Дерекювлиев

Проглас. Филологическо списание, 2009/ кн.1

Изследователите филолози са на мнение, че „двадесет и първият век пристигна с претенцията да познава (отново) ново човечество” (Гърдев 2009:5). Така в контекста на динамично променящите се тенденции в хуманитаристиката и поредните периоди на всяка от нейните науки аргументирано идват поводите за почести наблюдения към историческото своеобразие на родния ни език и устойчивостта на неговото присъствие в славистичната макросфера.

От съвременен гледище всички онези явления в езиковата ни система, които притежават маркера *диахронни*, са и с подчертано идентификационна функция. Едно такова мнение намира сериозна подкрепа, като вземаме под внимание *историзма* като генетична специфика на езика, срв. „Всеки език е историческо явление” (Иванова-Мирчева 2003:7). Сред тези явления своето легитимирано присъствие имат диалектните, защото „представяват част от духовната култура на народа, част от историята и богатството на езика” (Бояджиев 2008)¹. В тази формулировка на Т. Бояджиев ясно проличава значимата роля на териториалните говори, които ни показват и социокултурни характеристики на езика². Разбираемо е, че идеята за богатството на езика може да разглеждаме в два плана – граматичен, като набор от средства за граматично изразяване, и лексикален, който представя речниковите единици от различните смислово-стилистични регистри, с цялото многообразие на думите от основни и допълнителни значения.

Диалектите, като едни от първостепенните източници за историята на езика, притежават „удивителна способност да запазват непроменени в течение на много векове архаични черти, които в по-голямата си част не са съхранени в книжовния език” (Бояджиев 1987:13-14).

В този ракурс възникналите у нас през Възраждането на диалект, но с гръцко писмо различни по жанр преводни текстове с религиозно съдържание имат своята подчертана значимост най-малко в два аспекта: а) отразяват писмено регистрирано състояние на говор, което позволява да бъдат установявани с хронологическа достоверност развойни тенденции в него и б) подсилват възрожденското етническо съзнание на българите във време, когато се осъществяват процесите за постигането на националната автономност.

Тези ръкописи са диференцирани в четири групи³, а едната от тях оформят евангелски текстове. Изследвайки текстологичните им особености, М. Димитрова стига

¹ Цитирането е по електронната публикация на статията, излязла в сп. „Български език”, кн. 2, 2008 г. Електронният вариант на текста не съдържа номер на страницата. Интернет адреса на сп. „Български език” вж. в библиографията.

² Както е известно от теорията на общото езикознание, според В. Хумболд езикът „е тясно свързан с формирането на народния дух” (Москов 1965:5). От друга страна, диалектологията „тогава е интересна и полезна наука, когато изучава диалектите не самоцелно, а чрез данни от диалектите разрешава въпроси от историята на езика ни (...) (Кабасанов 1982:76).

³ а) Към българския текст са внесени добавки на гръцки език; б) целият български текст е изписан с гръцки букви; в) вмъкнати гръцки текстове са изписани с български букви; г) текстове с паралелен гръцко-български текст, като всеки от текстовете е изписан със своето писмо (вж. Стоянов 1969:315).

до извода, че преводите на местен говор „не демонстрират съзнателно прокарвана концепция за налагане на родния диалект като книжовен език, а са израз на потребност от българско четиво в противовес на гръцкото влияние“ (Димитрова 1993: 57). Със строго определената си предназначеноост този тип текстове “не се вписват в общите интеграционни тенденции, характерни за третата четвърт на XIX век, а обслужват един ограничен кръг читатели (по-често слушатели) в рамките на дадено селище” (Иванова 2002:48-49) и респективно остават встрани от процесите по изграждане на новобългарския книжовен език.

От групата евангелски текстове с най-голямо значение за българската езикова история се определя Търлиското евангелие (вж. Бояджиев 1981:65). В състава на евангелията с гръцко писмо влизат и Кониовското, Кулакийското, Бобошишкото. Върху лексикалните особености на посочените евангелия се спира Зл. Куфнерова, според която „за историческата лексикология тези паметници са ценни в много отношения” (Куфнерова 1987:211)⁴.

Търлиското евангелие (по-нататък ТЕ) е издадено от Л. Милетич⁵ през 1920 г. в поредицата *Български старини*, като Милетич е направил и транслитерация на текста. Евангелието възниква в 1861 г. в с. Търлис, Неврокопско. До 1912 г. Търлис⁶ (дн. **ВаѠѠтопос, Гърция**) е в границите на Неврокопско и е едно от най-старите и същевременно най-будните села в областта. Говорът, на който е писано, е западнорупски⁷. На западнорупски говор, както е известно, новобългарският книжовен език става научно достойно пред световната общност^{8[8]} – още един факт, подчертаващ ролята на рупските говори за диахронията на българския език⁹.

Лексиката в ТЕ има славянски, гръцки и турски произход, което е закономерен резултат от съществуващата тогава езикова ситуация и функционалната натовареност на тези евангелия, за която се каза по-горе. С оглед обаче на посоченото дотук най-

⁴ Авторката прави и синтезирано представяне на евангелията откъм време и място на появата им.

⁵ По въпроса за ранните новобългарски паметници с гръцко писмо в научното творчество на Л. Милетич вж. Иванов, 1984.

⁶ В турски документ от XV в. присъства като *Кастротарлис*. За произхода на името се приема етимологичната постановка на Й. Заимов, според когото формата Търлис идва от **Търлиш* < *търло* – „кошара” и суфикса *-иш* по подобие на Мъглиш, Черепиш, или изцяло от *търло* и гръцкия суфикс *-иц* (вж. у Иванов 1982: 209).

⁷ Западнорупските говори се дефинират като една от трите подгрупи в голямата диалектна зона, известна под названието рупски говори, чиято западна граница се определя като “вътрешна, междудиалектна – граница на териториални езикови прояви” (Бояджиев 1991:18). В ареала на западнорупските говори попадат крайните западнородопски и беломорски говори от долните поречия на Места и Струма. Тук се отнасят селищата в Юндола, Разложко, Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, Ксантийско, Демирхисарско и Солунско (вж. Бояджиев 1981:65, Кочев 1984:38).

⁸ Съществен за българската езикова история, както и за историята на славянската филология е фактът, че през 1822 г. сръбският книжовник Вук Караджич издава *Додатак к санктпетербургским сравнителним рјечницима свију језика и наречија, о особитим огледима бугарског језика*, в който са включени 27 български народни песни и преводи от глави на евангелието, като откриваният в тях говор е западнорупски - разложки диалект. Така чрез образците, взети от народната реч, сръбският просветител превръща новобългарския език в международно научно и обществено достойно, а българският народ е представен в своята етническа цялостност (вж. Куцаров 2002:592, Бояджиев 1981:65). На това акцентира и Г. К. Венедиктов в статията си „У истоков болгарской диалектологии”, където във връзка с изданията от В. Караджич „Додатак(...)” се разглежда въпросът за началната история на българската диалектология и диалектното членение на нашия език (вж. Венедиктов 1974:141-148).

⁹ Във фундаменталния си труд „Das Ostbulgarische” (1903), първото цялостно изследване на източните български говори, Л. Милетич посочва, че между всички източнобългарски говори *рупските* са с най-голямо значение за историческата диалектология (Милетич 1989:134). Около четвърт век по-късно друг авторитет на езиковата наука у нас – Ст. Младенов, назовава говорната област между Сяр и Солун архаична, а на говорите от “по-южната област на Демирхисар, Драма, Сяр и на североизточната околност на Солун” придава първостепенно значение за диалектологията (вж. Младенов 1979:354).

съществени се явяват думите от домашен произход. Те се числят и към лексиката, определяна като собствено българска.

В диалектологията собствено българският речников пласт е познат и като старинни народни думи. Те са анализирани разгърнато в изследванията по историческа лексикология, а по мнението на Ив. Добрев имат ролята на „едно от най-ярките доказателства за българската езикова приемственост” (Добрев 1987:6). Старинните народни думи са сред показателите за архаичността на един говор, още повече, че както е известно, лексиката е най-подвижната подсистема на езика и най-податливата на влияние и изменения.

В този смисъл наличието на старинни домашни думи характеризира устойчивостта на лексикалната система на един говор, в случая търлиския говор; доказва и континуитета в системата^{10[10]}. Погледнато класификационно, старинните думи се отнасят към изконната лексика, а тя в плана на етимологията е и единият от двата речникови пласта в старобългарския език. За изконни думи се приемат „всички онези, които са възникнали в стб. или са наследени от праславянски независимо от това, че етимологически техните корени могат да бъдат заети от други, неславянски езици” (Давидов 1996:44). В изследването си върху старобългарската лексика А. Давидов развива и тезата, че изконните думи показват специфичното и самобитното в езика, обуславят лексикалната система и следователно са най-важните част в нея.

В основния си фонд лексиката на старобългарския език е наследена от праславянски. „Славянският речников пласт в езика ни е изконен и най-мощен” (Добрев 1981:37). Лексикалните единици в старобългарските паметници – глаголически и кирилски, както и в произведенията на писателите от периода IX–XI в. претърпяват различни промени, но повечето се запазват в историческото развитие на езика и функционирането им продължава и в съвременната лексикална система. Разбира се, в тези думи са настъпили формални изменения в съответствие с трансформациите, засегнали фонетичното и морфологичното равнище на българския език.

По мнението на Д. Иванова-Мирчева в периода IX–XI в. в създаването на старобългарския книжовен език участват различни диалекти, откъдето се налага изводът „за наличието на общ говорим народностен език в онова време, база за развитието на книжовния български език” (Иванова-Мирчева 1984:490). Характерна особеност на старобългарската лексикална система е и съществуването на различни процеси, които са предмет на историческата лексикология^{11[11]}.

В своите наблюдения над диалектните думи М. Мъжлекова установява, че местните говори „пазят значителен пласт домашна лексика, регистрирана за първи път в писмените паметници от старобългарския период” (Мъжлекова 1985:189). Данните от диалектите потвърждават и единството на старобългарския език на лексикално равнище (вж. Мъжлекова 1994), въпреки че лексикалните процеси, както акцентира Ив. Харалампиев, се характеризират със засилена интензивност през различните периоди (вж. Харалампиев 2006:30).

¹⁰ „Новобългарският период в развитието на нашия език се появява не под знака на пълно скъсване на връзката му със среднобългарския период чрез изчезването на склонението, а като постепенен закономерен процес, който се обуславя от новите развойни тенденции и от вътрешната принуда на системата. (...) Няма достатъчно основания да се противопоставя изкуствено старобългарският на новобългарския език. Типологическите различия между тях не са в състояние да унищожат всички мостове и генетическата връзка между трите фази от разволя на езика ни. Те показват само резултатите от специфични езикови процеси, а също така темпото и своеобразието на езиковия развой” (Попов 1971: 6).

¹¹ Семантичният обем на думите се разширява чрез преносимостта – от образната употреба, през преносната и до преносното значение. Функционални също така са и процесите адвербиализация, адекватация и субстантивация (вж. Иванова-Мирчева, цит. съч. 492-496).

Старобългарски архетипи, с редки изключения, в цялостен морфоструктурен план или с голяма степен на приблизителност, притежават и думите – домашна лексика в ТЕ, които привеждаме в този текст. Представените лексикални единици са имена и глаголи и са обособени в две групи. Последователността на представянето е съобразена с утвърдения азбучен принцип.

I. Съществителни и прилагателни имена

безвернината – „неверие”: *Пак Исус хми рече: от безвернината ви, оти наистина ви вреве, ако имате вѣара колкото синапово зарно та да речете на тази планина: премести са от тука там, та шта са премести, сичко шта ви са може* 41. В случая се откроява граматичнородовата характеристика и суфиксалното оформяне на съществителното чрез абстрактносемантичната наставка *-ина*<*ина*, която „е една от най-продуктивните в старобългарски за образуване на съществителни от женски род” (Давидов 1993:181).

бизалците – „животни, които бозаят”: *инците*^{12[12]} и *бизалците* са заклани и сичко е готово та елате на сфатбите 46.

бизалното – „бозаещото” – *искарайте* и *бизалното* теле та гу заколите 76.

биските – „млекоотделителният орган у женския индивид”: *блазе на нова корем, шту та поноси, и на биските, што та са бизали* 165.

И трите думи възхождат към корена на глагола *бозая*<*бызати, бызай*^{13[13]}. Те са обединени и от семантичен център.

боликата – „болката”: *та зафчеса са запрѣа боликата хи и позна по снагата си оти са излекова от нази мака* 179. Тук диалектната специфика се изразява в употребата на суфикса *-ика*<*ика*. Той е смислов еквивалент на *-ка*, но с формалната си особеност на разширена наставка, чрез която в старобългарски са се образували мъжкородови имена като *ближика* – „родственик, близък”, *ажика* – „роднина, сродник” (вж. Давидов 1993:183), придава старинност на морфоструктурата на съществителното *боликата*.

връядан < *врѣдънь* – „ценен, достоен”. Тази дума сигнализира проява на енантиосемия в лексикалната система на българския език, а в семантичната си структура съчетава две противоположни значения. Първото е „който има вреда, щета”, а второто – посоченото в нашия контекст (за енантиосемията вж. Бояджиев 2002:152): *Лѣу кой милова башта ѿа майка повејке от мене, ни е връядан за мене; или кой милова син ѿа керка повејке от мене ни е връядан за мене; и лѣу кой ни си нарами карста да варви пу мене, ни е връядан за мене* 29.

глежен – „длъжен” < *длъженъ*. Началната група *гл-* вм. *дл-* се е появила най-вероятно вследствие на контаминация. Известно е, че контаминацията е един от принципите на етимологичното изследване и е в много тясна връзка със семантиката, дори може да рефлектира върху елементи от равнището на морфологията, синтаксиса и лексиката. В този случай контаминацията, която предполагаме, е от лексикален тип, наблюдаваме кръстосване между начални групи *дл-* и *гл-*. Така например в съвременния език формата, изразяваща значението на стб. *гдѣбокъ*, е *дълбок*. Контаминацията се проявява главно при изосемантичните думи (вж. Георгиев 1978:190): *фати гу та гу давеше и вревеше*^{14[14]}: *плати ми што ми си*

¹² Значението на формата *инците* вж. по-долу.

¹³ Вж. Български етимологичен речник, т. I, стр. 63.

¹⁴ Значението на думата вж. при глаголите.

глежен 42; *утиде та гу кладе фав хапсаната дур да плати иту е глежен* 42; *йас ти простих фрет нази борч, иту ми беше глежен, оти ми са помоли* 42.

глибок – „дълбок” <глубокъ. По-горе посочихме контаминирането между начални групи *гл-* и *дл-*, а според континуантите на стб. *ò* в търлиския говор тук би следвало да се появи форма *гльбок*. По мнението на К. Мирчев трябва да се приеме съществуване в старобългарски на форма **глыбокъ* (вж. Мирчев 1936:9), като базисна за диалектното *глибок*: *Рече му жената: господарю, ти кофа немаш и бонаре е глибок, ами уде имаш тази жива ода* 17; *глибоки* – *Рекоха му учениците: ето сега ашикере казуваш и сас глибоки лакардии ни казуваш ништу* 107.

инците – „млад бик, теле” < юньць: *инците и бизалците са закрани и сичко е готово та елате на сфатбите* 46. Формата има статута на старинна лексикална единица, представя и делабиализация на началното *ю* в *и*.

правина – „правома”: *мене зашто клеветате оти сам оправил цал чйулийак фав саботата: немой садите по душманлак, ами пу правина садите* 15. Както в морфоструктурата на *безвернина*, така и тук наличието на суфикса *-ина*, ни показва една проява на формалните особености на суфиксацията в диалектите, които в случая заменят наставката за абстрактни съществителни *-ота* със смислово еквивалентната *й -ина*.

хтене – „желание” < хотэниѣ: *И тие ни са родени нито от карф, ниту от снажно хтене ниту от чйулийасто хтене, ами отбога са родиха* б. Безспорно *хтене* е архаична дума в търлиския говор, като до този вариант на стб. *хотэние* се е стигнало след елизия на вокали.

II. Глаголи

вели – „каза” < велѣти. Употребата на глагола е най-вече в 3 л., а връзката му с посочения старобългарски инфинитив е много близка: *Вели хи Исус: хубаво каза, оти маж немаш, зашто пет маже имаше та сега това иту имаш ни ти е маж; Вели му жената: господарю гледам оти си профитин, нашите башти на тази планина са поклониха, пак вие вревите оти на Иерусалим е мйастото каде трийабова да са покланеме* 17.

врея – „говоря”. Тази старинна дума е еднокоренна с *врява* и характеризира говора откъм неговата географска принадлежност^{15[15]} – *Та вревеха едни от йерусалимченету, нели е това нова иту терат да расипат, ету ашикере вреви, та ништу ни му вревет* 15; *Лйахим нова ратай припадна та му са покланеше и му вревеше: господарю, стори сабре на мене и ма почйакай та сичко ита ти плате* 42, *та си вревеха една на друга: кой ита ни отвали камене от вратата на гроба* 145, *От тога зафати Исус да приказова и да вреви: покавайте са оти наближи небесната царитина* 202; *Оти Иоанис му вревеше: ни ти е просто да е одиш* 227.

запрйа – „спря” < запрѣтити. По темпоралната си ориентация формата е аористна, а в структурен план е съкращение от старобългарския архетип: *куга запрйа да приказува, рече на Симона* 51.

кладе – „сложи” < класти. В случая проличава първото значение на глагола, каквото се открива в старобългарски – „слагам, постявям”. Този факт е още едно доказателство за континуитета в лексикалното равнище: *той е зави сас платното та е кладе фнетре фав гроба* 11; *Рече господ тези лакардии: един чйулийак беше ефсайбиа та посади едно лозе и го загради наоколо та кладе и лин фав нек* 44;

¹⁵ Според констатацията на К. Мирчев *врея* е сред по-редките думи в неврокопския говор и има разширена дистрибуция в източномакедонските говори (вж. Мирчев 1936:123).

сейменето оплетоха венчило от тране та му **кладоха** на главата 118; *Та куга чйуха учениците му, дойдоха та дигнаха снагата та е **кладоха** фав гроба* 230.

рачиха – „пожелаха” < рачити. **Рахича** представя семантична континуация на старобългарския архетип: *Та не **рачиха** да дойдат* 46.

тера – „търси”. Значението на тази дума е посочено в Речника на Н. Геров (вж. **Геро** 1978:394), но конкретно за неврокопския говор К. Мирчев дава едно важно пояснение, че семантиката „търся” е източнобългарска, докато в западните говори преобладава „гоня, пъдя” (**Мирчев** 1936:119). В този смисъл **тера** показва не само лексикалното своеобразие на езика в неговите диалектни формации, а й семантичната си конкретизация в източнобългарския ареал: *Та куга замина саботата, Магдалини Мариа и Мариа Иаковувата майка и Саломии купиха миризми да идат да гу намажет, та млогу рано фав нидйеле утрина дойдоха на гроба, куга угрйаваше сланцето, та си вревеха една на друга: кой шта ни тарколи камене от гроба, та куга са загледаха, видеха чи е тарколен камене, оти беше млогу голйам та куга флйазоха фав гроба, видеха един млат чи седи от десно, облечен сас бйала премена та са уплашиха, та той хми рече: немой са сраховате, Исуса ли **терате** Назоренченина 12; Отговори сфета, та му рече дйаолишина имаши, кой **тера** да та утрепе 15; Та **тераха** чефутето да гу фатет 16; Пак Исус, кату знаеше сичко што му дохода, излезе та хми рече: кок **терате** 111, Рече хи Исус: жено, оти викаши, кок **тераши**? 155; Дойдоха до един ден пат та гу **тераха** пу роднините и пу познаенците, та чинки ни гу найдоха, варнаха са на Иерусалим да гу **терат** 194; Той хми рече: оти да ма **терате**? 194.*

хтйа – „не поиска, не пожела”: *пак той не **хтйа**, ами утиде та гу кладе фав хапаната* 42. **Хтйа** е аористната форма на стб. глагол *хотэти* и е доста старинна дума, като се отчита настъпилата в историята на българския език граматикализация на *хотэти* и превръщането му в компонент на новобългарската глаголна форма, изразяваща бъдеще време.

Ексцерпираният материал е доказателство не само за континуитета в лексикалната система на български език, а и за принадлежността на търлиския говор към ареала на неврокопския¹⁶. Изследвайки на терен неврокопския говор преди повече от половин столетие, авторитетният историк на нашия език К. Мирчев установява сходството на говорите от северната и южната страна на българо-гръцката граница (вж. **Мирчев** 1936:5). Тази теза се потвърждава и от представената тук старинна домашна лексика, която има формално-семантично тъждество с по-редките думи в неврокопския говор¹⁷.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БЕР**: Български етимологичен речник. Том I. С., 1971.
- Бояджиев 1981**: Т. Бояджиев. Диалектите на българския език. – В: Българският език – език на 13-вековна държава. С., 1981.
- Бояджиев 1987**: Т. Бояджиев. Схващания за диалекта. – В: Между диалектното и книжовното. С., 1987.
- Бояджиев 1991**: Т. Бояджиев. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.
- Бояджиев 2002**: Т. Бояджиев. Българска лексикология. С., 2002.

¹⁶ Някои автори причисляват търлиския говор към драмските говори (**Иванов** 1977), а други посочват тези говори като преходни към неврокопския (**Младенов** 1993).

¹⁷ За по-редките думи в неврокопския говор вж. у К. Мирчев (**Мирчев** 1936:122).

Бояджиев 2008: Т. Бояджиев. Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – <http://www.balgarskiezik.org>, 2008, кн.2.

Венедиктов 1974: Г. К. Венедиктов. У истоков болгарской диалектологии. – Във: В памет на проф. д-р Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974.

Георгиев 1978: Вл. Георгиев. Контаминацията като принцип на етимологичното изследване. – Български език, 1978, кн. 3.

Геров 1978: Н. Геров. Речник на българския език. Част пета. С., 1978.

Гърдев 2009: Ст. Гърдев. Езикови структури. Пътища и граници на смисъла. В.Т., 2009. - www.belb.net.

Давидов 1993: А. Давидов. Словообразуване на съществителните. – В: Граматика на старобългарския език. С., 1993.

Давидов 1996: А. Давидов. Старобългарска лексикология. В.Т., 1996.

Димитрова 1993: М. Димитрова. Към характеристиката на направените на диалект български преводи на гръцка църковна книжнина през Възраждането. – В: Медиевистични ракурси. С., 1993.

Добрев 1981: Ив. Добрев. Българска историческа лексикология. – В: Българският език – език на 13-вековна държава. С., 1981.

Добрев 1987: Ив. Добрев. Старинни народни думи. С., 1987.

Иванов 1977: Й. Н. Иванов. Български преселнически говори. Говорите от Драмско и Сярско. Част I. Типологическа характеристика и описание на говорите. – Трудове по българска диалектология, кн. IX, С., 1977.

Иванов 1982: Й. Н. Иванов. Местните имена между Долна Струма и Долна Места. С., 1982.

Иванов 1984: Й. Н. Иванов. Ранните новобългарски паметници с гръцко писмо в научното дело на Л. Милетич. – Български език, 1984, кн. 1.

Иванова-Мирчева 1984: Д. Иванова – Мирчева. Наблюдения върху лексиката на класическите старобългарски паметници. – Български език, 1984, кн. 4.

Иванова-Мирчева, Давидов 2001: Д. Иванова- Мирчева, А. Давидов. Малък речник на старобългарския език. В.Т., 2001.

Иванова 2002: Д. Иванова. Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002.

Иванова-Мирчева 2003: Д. Иванова – Мирчева. Българският книжовен език (IX-X до XVIII в.). В.Т., 2003.

Кабасанов 1982: Ст. Кабасанов. Езикът на Кирила и Методия в родопските говори. – Език и литература, 1982, кн.3.

Кочев 1984: Ив. Кочев. Основното диалектно деление на българския език. – Помагало по българска диалектология. Съставил Т. Бояджиев. С., 1984.

Куфнерова 1987: Зл. Куфнерова. За езика на новобългарските преводи на Евангелието през Възраждането. – В: Езиковедската българистика в Чехословакия. Съставител Ян Петър. С., 1987.

Куцаров 2002: Ив. Куцаров. Славяните и славянската филология. Пловдив, 2002.

Милетич 1920: Л. Милетич. Два български ръкописа с гръцко писмо. – Български старини, 1920, кн.6.

Милетич 1989: Л. Милетич. Източнобългарските говори. Превод на А. Димова и Ал. Александров. С., 1989.

Мирчев 1936: К. Мирчев. Неврокопският говор. – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, кн. XXXII, 1936.

Младенов 1979: Ст. Младенов. История на българския език. Превод на Ив. Дуриданов по немското издание от 1929 г. С., 1979.

Младенов 1993: М. Младенов. Българските диалекти във Вардарска и Егейска Македония. – В: Ст. Стойков. Българска диалектология. С., 1993.

Москов 1965: М. Москов. Вилхелм Хумболд. – В: Помагало по езиковедие. С., 1965

Мъжлекова 1985: М. Мъжлекова. Общи речникови единици за класическите старобългарски паметници и днешните български диалекти. – Български език, 1985, кн. 3.

Мъжлекова 1994: М. Мъжлекова. Единството на старобългарския език на лексикално равнище. С., 1994.

Попов 1971: К. Попов. Историческо значение на българския език. – Език и литература, 1971, кн. 6.

Стоянов 1969: М. Стоянов. Български ръкописи с гръцки елементи. – Известия на народна библиотека „Кирил и методий”, т. IX. Изследвания и материали от специалните сбирки на Народната библиотека. С., 1969.

Стоянов, Янакиев 1976: Ст. Стоянов, М. Янакиев. Старобългарски език. Текстовете и речник. С., 1976.

Харалампиев 2006: Ив. Харалампиев. Бъдещето на българския език от историческо гледище. В.Т., 2006.